

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ІНОЗЕМЦІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ (НА ПРИКЛАДІ XVIII – XX СТОЛІТТЯ)

THE GENESIS OF THE LEGAL STATUS OF FOREIGNERS IN DOMESTIC SCIENTIFIC THOUGHT (ON THE EXAMPLE OF THE XVIII – XX CENTURIES)

Шишкін Є.С.,

здобувач кафедри загальноправових дисциплін

Харківський національний університет внутрішніх справ

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу становлення та трансформації правового становища іноземців у вітчизняній науковій думці на прикладі XVIII – XX століття.

З урахуванням доктринального дослідження констатовано, що визначення правового статусу іноземців, які перебували на українських територіях у складі Російської імперії, найбільш яскраво відобразило зміст внутрішньої і зовнішньої політики держави взагалі у питаннях розвитку економічних відносин з іноземними державами, залучення фахівців різних галузей знань; законодавство Російської імперії стосовно іноземців йшло шляхом максимально можливого вирівнювання їх статусу з положенням власних підданих в регулюванні відносин приватного характеру, одночасно обмежуючи їх участь в діяльності державних органів. Важливою для влади та держави зокрема була контрольна-наглядова діяльність, зокрема було навіть вироблено механізми контролю за в'їздом і переміщенням іноземців в країні, введено ряд обмежень для них, пов'язаних із забезпеченням внутрішньої і зовнішньої безпеки країни в мирний і воєнний час. В цілому, до початку XX століття був накопичений значний досвід в регулюванні правового положення іноземців в різних сферах їх діяльності, законодавство досить чітко з урахуванням міжнародно-правових актів встановлювало і захищало їх права і законні інтереси, хоча навіть на нормативному рівні закріплювалась їх дискримінація в залежності від походження, національності та країни-громадянства.

Формування і розвиток правового статусу іноземців у державно-правовому житті та науковій думці в період із XVIII – початку XX століття здійснювалося як віддзеркалення внутрішньої і зовнішньої політики Російської імперії, побудованої за принципом обмеження їх участі в різних сферах життєдіяльності країни. Аналіз нормативних документів зазначеного періоду показує, що розвиток і становлення правового статусу іноземців, пройшло кілька етапів, як наслідок представляється можливим виділити декілька основних етапів пов'язаних із зародженням правового регулювання питань перебування іноземців, а також становлення процесу формування їх правового статусу.

Ключові слова: іноземці, іноземні піддані, українські території у складі Російської імперії, державне управління, правове становище, правовий статус.

The scientific article is devoted to the research and complex analysis of the formation and transformation of the legal status of foreigners in the domestic scientific thought on the example of the XVIII – XX centuries.

It was stated that determining the legal status of foreigners who were in the Ukrainian territories of the Russian Empire, most clearly reflected the content of domestic and foreign policy in general in the development of economic relations with foreign countries, attracting experts in various fields; the legislation of the Russian Empire concerning foreigners followed the path of as much as possible equalization of their status with the position of their own subjects in the regulation of private relations, while limiting their participation in the activities of state bodies. In particular, control and surveillance activities were important for the authorities and the state, in particular, mechanisms for controlling the entry and movement of foreigners in the country developed, and a number of restrictions imposed on them to ensure the country's internal and external security in peacetime and wartime. In general, by the beginning of the XX century considerable experience accumulated in regulating the legal status of foreigners in various spheres of their activity, by origin, nationality and country of citizenship.

The formation and development of the legal status of foreigners in state and legal life and scientific thought in the period from the XVIII – early XX century carried out as a reflection of domestic and foreign policy of the Russian Empire, built on the principle of limiting their participation in various spheres of life. The analysis of normative documents of this period shows that the development and formation of the legal status of foreigners has passed several stages, as a result it is possible to identify several main stages associated with the emergence of legal regulation of foreigners, as well as the formation of their legal status.

Key words: foreigners, foreign nationals, Ukrainian territories within the Russian Empire, public administration, legal status, legal position.

Постановка проблеми. У сучасний період розвитку української держави відбувається процес переосмислення різних сторін історичного досвіду нашої країни, включаючи і питання становлення та розвитку державно-правових інститутів. Історія держави і права дає великий законодавчий і правозастосовний матеріал, що дозволяє простежити формування і розвиток правового регулювання різних сторін життєдіяльності країни. Окремі інститути права минулих століть залишаються недостатньо вивченими, зокрема до їх числа можна віднести питання про правове становище іноземців, адже вивчення цих питань представляє актуальність і в плані проведення правової реформи, і вдосконалення законодавства, в тому числі законодавства про іноземних громадян.

Стан дослідження. Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення предмету дослідження розглядалися у працях як сучасних українських та зарубіжних фахівців, так і науковців, а саме: С. П. Бритченко, М. В. Буруменський, О. П. Горбань, О. Л. Копиленко, І. С. Ковалишин, О. В. Кузьменко, О. А. Малиновська, Ю. М. Тодика, О. Ф. Фрицький, В. М. Шаповал, Ю. С. Шемшученко та інші. В той же час, не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної про-

блематики, опрацювання та виокремлення особливостей становлення та трансформації правового становища іноземців у вітчизняній науковій думці на прикладі XVIII – XX століття належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз становлення та трансформації правового становища іноземців у вітчизняній науковій думці на прикладі XVIII – XX століття.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання генезису правового статусу іноземців у вітчизняній науковій думці, слід зазначити, що будь-яка держава може дозволити знаходження на своїй території підданих іншої держави, адже тим самим, вона утворює особливу частину свого населення, яке вступає в правові відносини з вітчизняними громадянами (підданими). В період знаходження українських територій у складі Російської імперії державно-управлінська діяльність була направлена на представлення іноземцям досить різного ступеню прав та юридичних гарантій, які можна систематизувати у такі групи як: права та гарантії іноземців загальні для всього населення; права та гарантії, які надавалися лише окремому класу (дворяни, службовці); права, що надаються іншим іноземцям в державі

перебування; права посольських, дипломатичних представників, а також індивідуальні права.

Окрім того, існуючий правовий режим по відношенню до іноземців поширювався на осіб, які перебували на території імперії постійно, тимчасово чи здійснювали транзитний проїзд. Незалежно від приналежності до першої, другої або третьої категорії, одні мали загальні права, а інші – права особливі. Треба зауважити, що І. Є. Андрієвський вказував, що такий поділ здійснювався в залежності від соціально-класового рівня іноземців [1, с. 56].

Загальні права надавалися всім іноземцям без виключення, а особливі, – лише деяким з них. До загальних прав можна включити: право на в'їзд, виїзд і транзитне пересування; право вільного віросповідання; право займатися промислом, торгівлею і інший трудовою діяльністю; право звернення в суд про відновленні порушених прав [2, с. 124]. Водночас, окрім загальних прав, що надавалися всім іноземцям, які перебували на українських територіях, деякі з них, внаслідок особливих заслуг користувалися особливими правами внаслідок своїх професійних заслуг чи кваліфікації. Відмінність їх статусу від інших іноземців визначалося рівнем правосуб'єктності, яка встановлювалась безпосередньо главою держави, адже саме запрошення правителем якогось іноземця, було критерієм виділення його з загальної сфери правового впливу на цю категорію. Це наслідок процесу, першопричиною якого була потреба держави в кваліфікованих фахівцях у тій або іншій галузі чи професійної діяльності. Логіко-концептуальний підхід до вивчення ефективності діяльності зарубіжних умільців, дозволяли критично осмислити, систематизувати і конкретизувати їх рівень дієздатності. Останній став визначальним критерієм і показником складової частини правосуб'єктності групи іноземців, наділених правителем особливими правами. Як правило, особливими правами могли користуватися іноземні особи, незалежно від їх соціального положення (віднесення до якогось роду) і значущості у своїй країні. Але правила мали виключення та диктувалися дипломатичними інтересами і перспективною відносин з іншими державами. Такі права могли бути подаровані будь-якому іноземцю хто заслужив це, але частіше всього це були: члени можновладних прізвищ; духовенство; вчені, лікарі, ремісники; службовці і особи, які прибували по запрошенню правителів або у відповідно до укладених міжнародних угод; іноземці-євреї; військовополонені.

На думку переважної частини дослідників, дослідження прав іноземців представляє собою важливу проблему юридичної науки. У багатьох країнах впродовж століть, вони становили значну частину населення і грали помітну роль в суспільному і господарському житті цих країн. У сучасних умовах питання правового положення іноземців не в повній мірі вивчений, незважаючи на великий ступінь його актуальності. Вивчення зарубіжного досвіду, формувався впродовж багатьох століть, представляє собою істотну передумову рішення розглянутої проблеми. Тому необхідно досліджувати становище іноземців в різних країнах протягом тривалого періоду часу, що дозволить створити наукову основу регулювання їх положення [3, с. 84].

Одним з методичних прийомів дослідження є аналіз досліджуваного процесу з метою визначення його періодизації. Нами розглядаються певні відрізки часу, в яких показники, характеризують досліджуваний процес, не змінюють якісних характеристик, і їх розвиток відбувається порівняно монотонно. Кордонами періодів, своєрідними «точками перелому», розглядаються порівняно короткі проміжки часу, що відрізняються якісною зміною прийнятих показників, змінюють характер розвитку процесу [4, с. 73].

Вивчення історико-правового розвитку положення іноземців у різних державах, а також ряду теоретичних робіт, присвячених правовому статусу цієї категорії насе-

лення, дозволили в якості основних характеристик зміни правового положення іноземців виявити найбільш істотні показники. До них відносяться: деліктоздатність, трудові, майнові, особисті, немайнові, шлюбні і сімейні, а також інші права і обов'язки.

Поступово переважне значення став здобувати режим найбільшого сприяння, коли громадян однієї держави, в порядку міжнародної угоди зрівняти в правах з громадянами третьої, найбільш сприяння, держави. Це означає рух в сторону зрівнювання іноземців в правах між собою і виняток можливості приводити дискримінаційну політику між громадянами зарубіжних держав. Принцип найбільшого сприяння не означає зрівнювання або піднесення іноземців щодо власних громадян. Зміна законодавства, не завжди визначається об'єктивними процесами розвитку суспільства, змінами в економіці і соціально-класової структурі, в політичній системі і міжнародному положенні держави. Необхідно вказати, що більшу частину прав іноземців, існуючих в нині час, стали надавати після Вестфальського миру і англійської буржуазної революції (1648-1649 рр.), причому непомірний внесок було здійснено і французькою революцією у формування інституту прав людини й іноземців зокрема.

Формування і розвиток правового статусу іноземців у державно-правовому житті та науковій думці в період із XVIII – початку XX століття здійснювалося як віддзеркалення внутрішньої і зовнішньої політики Російської імперії, побудованої за принципом обмеження їх участі в різних сферах життєдіяльності країни. Аналіз нормативних документів зазначеного періоду показує, що розвиток і становлення правового статусу іноземців, пройшло кілька етапів, як наслідок представляється можливим виділити декілька основних етапів пов'язаних із зародженням правового регулювання питань перебування іноземців, а також становлення процесу формування їх правового статусу.

Правовий статус іноземців незалежно від історико-правового періоду мав свої передумови і особливості, а відповідно і нормативну регламентацію. Як зазначалося, відповідно до древніх звичаїв іноземцям заборонявся вільний в'їзд і вперше на нормативному рівні таке питання постало лише наприкінці XVII століття, коли виникла необхідність не лише у законодавчій регламентації правового статусу іноземців, але й визначення правил торгівлі і митних зборів. Саме за результатами затвердження у 1667 році Новоторгового статуту пов'язуються першочергові аспекти формування правового статусу іноземців. Для іноземних купців були встановлені мита, причому оподаткування торгівлі іноземців в «побурижних пунктах» (в основному у портах) і на внутрішньому ринку розрізнялося [5, с. 290].

Незабаром з'явилася тенденція до стягування мита з кожного товару окремо, причому в першу чергу, це торкнулося імпорту іноземних вин, в той же час, в міру розвитку промисловості митне законодавство вимагало його перегляду, щоб забезпечити захист вітчизняних товарів від іноземної конкуренції як наслідок політика протекціонізму відносно іноземних купців починає зароджуватися в контексті проголошення українських територій у складі Російської імперії. Досить інакше регламентувалася діяльність іноземних купців на внутрішньому ринку, так закріплювалося, що іноземні торговці мають право в'їзду до будь-яких міст і проводити торгівлю за умови отримання відповідного дозволу, причому, вирушаючи з товаром у внутрішні міста, іноземці повинні були платити спеціальне мито в розмірі 10%, а при продажу додатково ще 6% із ціни товару. Цікаво, що у внутрішніх містах не допускалося торгівля іноземців з приїжджими купцями, окрім того, іноземним купцям заборонялося тримати у себе вдома товари чи займатися роздрібною торгівлею [6, с. 57].

Початок формування та визначення правового статусу іноземців на нормативному рівні пов'язується із періодом правління Петра I та його реформами, який прагнув поширити торгівлю з іноземними державами, реально намагався забезпечити вільний доступ іноземців й гарантував їм ряд прав, привілеїв і свободу віросповідання. При цьому відзначаємо, що повного обліку осіб-іноземців, які займалися торгівлею у XVIII столітті не існувало, хоча й деякі дослідники вказують, що спочатку їх було на всій території імперії не більше сотні. Переважна більшість серед торгуючих серед західноєвропейських купців становили представники Англії, Голландії та Німеччини.

Слід погодитися з твердженням В. Н. Захарова який вказував, про те, що іноземні купці найчастіше діяли не в особистій якості, а були членами, агентами, факторами або кореспондентами торгових компаній або торгових домів. Необхідно відзначити і те, що іноземні купці поряд з торгівлею могли займатися й певними видами допоміжної діяльності, але здійснювати її незалежно від заборони на законодавчому рівні. Характерно, що в ряді випадків така допоміжна діяльність розширювалася і стала основною, а в побічне заняття перетворювалося у торгівлю, яка нерідко припинялася зовсім. Деякі купці поєднували заняття торгівлею з підприємницькою діяльністю у сфері промисловості [7, с. 199]. Це характерно було для тих купців, хто довгий час проживав на території імперії та мав великі зв'язки, знав мову і місцеві звичаї. Велике значення мали контакти при дворі, оскільки підтримка уряду мала вирішальне значення при організації виробництва. Деякі торгові іноземці поєднували свої торгові справи з дипломатичною службою [8, с. 9].

За тривалістю діяльності іноземних купців їх можна розділити на три групи: 1) іноземці, які з'являються епізодично; 2) іноземці, які торгують кількаріччями поспіль і більше; 3) іноземці, які залишалися на постійне проживання.

Як зазначалося раніше, Петро I, піклуючись про розвиток вітчизняної промисловості, став поступово проводити протекціоністську політику щодо іноземних купців. Правовий режим в сфері визначення та становлення митних зборів на іноземні товари ставав більш жорстким, зокрема у першій половині XVIII століття було введено заборону на ввезення окремих категорій товарів іноземцями, а також введення додаткових мит та зборів. Окрім того, у даний період приймається Митний тариф, який являв собою розпис всіх експортних та імпорتنних товарів з позначенням мита по кожному з них.

Законодавство підтверджувало свободу іноземців у здійсненні богослужіння, окрім того за діючими правовими нормами їм гарантувався й судовий захист. При цьому характерно було те, що оскільки діяльність іноземців регламентувалося нормами вітчизняного і іноземного права, то у взаєминах торгових іноземців між собою і з закордонними партнерами застосовувалися і норми, що існували в європейських країнах. Для розгляду судових справ іноземців, які перебувають на військовій службі, суди першої інстанції мали право залишатися при полках, а правомочності щодо здійснення ревізії (нагляду) за судовими справами було надано генеральному військовому

суду. Цим же судам, як пропонувалося в законі, були підсудні і справи інших категорій іноземців, які перебувають на державній службі і яким-небудь чином залежать від військових і інших справ.

Деяка конкретизація й уточнення правового статусу іноземців забезпечувалося в контексті розширення їх прав та законних інтересів, так наприклад у 1860 році їх було відновлено у деяких правах в сфері торгівлі, але чимала кількість обмежень все ж ліквідована не була. У відповідності до правил щодо порядку заселення володільницьких земель закордонними вихідцями від 1860 року для іноземців встановлювалися й обмеження щодо реалізації права на свободу місця проживання, відтак заборонялося жити відокремлено, а закордонні вихідці повинні були проживати поруч із місцевими мешканцями. Окрім того, указом від 1887 року було встановлено особливий порядок придбання іноземцями у власність чи строкове володіння нерухомості чи майнових прав у окремих губерніях.

Таким чином, доцільно зазначити, що положення діючого законодавства у сфері визначення правового статусу іноземців зводилося до того, що у питаннях в'їзду та перебування на території губерній, іноземці мали вільний в'їзд за умови, якщо вони отримали паспорти у посольствах, місіях або консульствах, які знаходяться в інших державах. Водночас існували й категорії іноземців, яким паспорта на в'їзд не видавалися, зокрема неблагонадійні люди (роми, євреї, представники із Туреччини, які повинні були мати ще й дозвіл від синоду, тощо). Водночас, перебування іноземців не було обмежено ні місцем, ні терміном, за винятком вихідців з Кореї та Китаю, а також євреїв. Перебування іноземців-євреїв було обмежено спільною рисою осілості євреїв, за винятком тих іноземців-євреїв, які отримали встановлений дозвіл на здійснення в імперії торгівлі, і банкірів, а також глав провідних торгових домів.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що визначення правового статусу іноземців, які перебували на українських територіях у складі Російської імперії, найбільш яскраво відобразило зміст внутрішньої і зовнішньої політики держави взагалі у питаннях розвитку економічних відносин з іноземними державами, залучення фахівців різних галузей знань; законодавство Російської імперії стосовно іноземців йшло шляхом максимально можливого вирівнювання їх статусу з положенням власних підданих в регулюванні відносин приватного характеру, одночасно обмежуючи їх участь в діяльності державних органів. Важливою для влади та держави зокрема була контрольно-наглядова діяльність, зокрема було навіть вироблено механізми контролю за в'їздом і переміщенням іноземців в країні, введено ряд обмежень для них, пов'язаних із забезпеченням внутрішньої і зовнішньої безпеки країни в мирний і воєнний час. В цілому, до початку XX століття був накопичений значний досвід в регулюванні правового положення іноземців в різних сферах їх діяльності, законодавство досить чітко з урахуванням міжнародно-правових актів встановлювало і захищало їх права і законні інтереси, хоча навіть на нормативному рівні закріплювалась їх дискримінація в залежності від походження, національності та країни-громадянства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреевский И. Е. О правах иностранцев в России до вступления Ивана Васильевича на престол великого княжества Московского. Санкт-Петербург : тип. Я. Трея, 1854. 142 с.
2. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858). Москва : Наука, 1976. 307 с.
3. Коркунов Н. М. Укоренение иностранцев и прекращение подданства. Журнал Министерства Юстиции. Санкт-Петербург, 1895. № 10 (Октябрь). С. 69 -120
4. Лазарев Л. В., Марышева Н. И., Пантелеева И. В. Иностранцы граждане: правовое положение. Москва : Рос. Право, 1992. 320 с.
5. Мулюкин А. С. Очерки по истории юридического положения иностранных купцов в Московском государстве. Одесса : тип. «Техник», 1912. 394 с.
6. Мыш М. И. Об иностранцах в России: Сборник узаконений, трактатов и конвенций, с относящимися к ним правительственными и судебными разъяснениями; Узаконения, за 1888-1893 г.: Дополнение к сборнику узаконений об иностранцах, 1894. Санкт-Петербург : Тип. Н. А. Лебедева, 1888. 621 с.
7. Лукьянов П. М. Производство пороха в России в первой четверти XVIII в. Полтава. К 250-летию Полтавского сражения (Сборник статей). Москва. 1959. С. 199-202.
8. Ковалевский М. М. Национальный вопрос и равенство подданных перед законом. Варшава, 1906. 15 с.